International Journal of Sanskrit Research 2018; 4(1): 152-154

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2018; 4(1): 152-154
© 2018 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 10-01-2018
Accepted: 16-02-2018

डा. सुशान्तकुमारराजः
सहाचार्यः, साहित्यविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा, भारत

Correspondence
डा. सुशान्तकुमारराजः
सहाचार्यः, साहित्यविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा, भारत

भावध्वनिसमीक्षणम्

डा. सुशान्तकुमारराजः

प्रस्तावना

विदितचरमेवेदं यत् सर्वप्राचीनभाषादृष्ट्या संस्कृतभाषा एव भारतीयभाषाणां जननी । पुराकाले सर्वेऽपि जनाः अनया भाषया वार्तालापम् अकुर्वन् । तथैव विद्वांशोऽपि विविधानां शास्त्राणाम् उद्भावनं, तेषां प्रचारप्रसारश्च अनया संस्कृतभाषया एव साधयामासु इति प्राचीनग्रावलोकनेनावगम्यते । त एव प्राचीनग्रन्था विविधशास्त्रसम्बलिताः सन्तः वैदिककालादारभ्य आधुनिकसमयपर्यन्तं विविधैः विद्वद्भिः प्रणीताः सम्पादिताश्च सन्ति । तानि शास्त्राणि अपि चतुर्दशविद्यारूपेण अथवा अष्टादशविद्यारूपेण प्रतिष्ठितानि सन्ति । ततोऽपि नाट्यशास्त्रम्, साहित्यशास्त्रम्, शकुनशास्त्रमिद्यादीनि नैकविधानि शास्त्रान्तराणि वर्तन्ते संस्कृतवाङ्मये पञ्चमी साहित्यविद्या इति याजावरीयम् [1] ऩति निर्णयानुसारेण साहित्यशास्त्रमपि विद्यारूपेण शास्त्ररूपेण वा अङ्गीक्रियते विद्वद्भिः । भरतमुनेः आरभ्य इदानीं पर्यन्तं विविधैः आलङ्कारिकाचार्यैः नैकविधानि काव्यशास्त्रीयपुस्तकानि विरच्य संस्कृतवाङ्मयस्य समृद्धिः कृता । अधुनाऽपि संस्कृतपण्डिता: अनया भाषया विभिन्ना: रचना: कुर्वन्ति करिष्यन्ति चेत्यत्र नास्ति सन्देहः ।

प्रायश: ख्रीष्टपूर्वे पञ्चमशतके आचार्यभरतमुनि: षट्त्रिशाध्यायविशिष्टम् अतिवृहत्तरनाट्यशास्त्रीयग्रन्थं विरचितवान् । नाट्यसम्बन्धीनि सर्वाणि अपि तत्त्वानि तस्मिन् शास्त्रे सरलतया निर्दिष्टानि सन्ति । स एव आचार्यः रससम्प्रदायस्य प्रवर्तकरूपेण परवर्तिभिः सर्वैरपि विद्वद्भिः सप्रमाणमङ्गीकृतः । रसाचार्यस्य भरतमुनेः मतानुसारेण समग्रे काव्यजगति रसं विना न कोऽपि अर्थः सार्थको भवितुमर्हति । तद्भाषया 'न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते'[2] इति । रसस्य आनुसङ्गिकरूपेण रसाभासः भावः भावाभासः भावोदयः भावशान्त्यादीनां च ग्रहणं भवति । नाट्यशास्त्रस्य षष्ठाध्याये रसोत्पत्तिप्रसङ्गे भरतमुनिः रससामान्यलक्षणं निरूपयन् वक्ति –

> "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति:"[3] इति ।

लोके यत् कारणरूपं तत् यदि काव्ये नाट्ये च उपयुज्यते तर्हि कारणरूपत्वं विहाय तत् विभावरूपेण नामान्तरमाप्नोति । मुनिर्भरत: अत्र प्रसङ्गे प्रतिपादयति, यत्-

> "नानाभिनयसम्बन्धाद् भावयन्ति रसानिमान् ।
> यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभि: ।।[4] इति ।

तत्र पुन: स: सुस्पष्टं प्रतिपादयन् आह - ''विभाव इति कस्मादुच्यते ? विभावो विज्ञानार्थ: । विभाव: कारणं निमित्तं हेतुरिति पर्याय:, विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इति विभाव:''[5] इति । अत्र तात्पर्यमिदं यत्, नाट्ये नटै: प्रदर्शिता: वाचिक-आङ्गिक-सात्त्विकाभिनया: सन्ति । तत्र येन विभाविता: नाम विज्ञाता: भवन्ति स: विभाव: इति बुध्यते । यथोक्तं नाट्यशास्त्रे –

> बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रया ।
> अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ।।[6] इति ।

विभाव: आलम्बनोद्दीपनत्वेन द्विविधो भवति । यमालम्ब्य रसोद्गम: सम्पद्यते स: आलम्बनविभाव: । नायकस्य कृते नायिका, नायिकाया: कृते नायकश्च शृङ्गारे आलम्बनविभाव: । एवं य: रसमुद्दीपयति स: उद्दीपनविभाव:। चन्द्रचन्दनादि: शृङ्गारस्य उद्दीपनविभाव: । एवं प्रकारेण हि रसान्तरेऽपि विभाव: कल्पनीय: ।

किञ्च लोके यत् कार्यरूपं तदेव नाट्ये अनुभावरूपेण व्यवह्रीयते । अनु पश्चात् अर्थात् विभावानन्तरम् यदुत्पद्यते तदनुभाव:। नाट्यशास्त्रानुसारेण अनुभावलक्षणमित्थमस्ति, यथा –

वागङ्गाभिनयेनेह यतस्त्वर्थोऽनुभाव्यते ।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः॥[7] इति ।

निर्वेदग्लानिशङ्कादिरूपेण त्रयस्त्रिशंद्व्यभिचारिभावा: सन्ति । एतेषां विभावानुभावव्यभिचारिभावानां संयोगेन रत्यादिस्थायिभावा: रसरूपेण परिणमन्तीति भरतेन यदुक्तं तन्निर्विवादं मनस्तत्त्वपूर्णञ्च । संस्कृतसाहित्ये भावानां व्यभिचारिणां ध्वनित्वविषये आलङ्कारिकै: आलोचितम् । काव्यप्रकाशे आचार्यमम्मट: अस्मिन् विषये लिखति यत् देवादिविषया रतिर्भाव: प्रोक्त:, अञ्जितव्यभिचारी तथा, अञ्जितो नाम व्यञ्जित: । विभावानुभावद्वारा यदि व्यभिचारिभाव: व्यञ्जितो भवति तर्हि तत्र व्यभिचारिभावध्वनिर्भवति[8] । भरतमुनेः मतानुरोधेन तेनाऽपि त्रयस्त्रिशत्भावाः अङ्गीकृताः । ते भवन्ति –

निर्वेदग्नालिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः॥[9] इति ।

मम्मटभट्टेन एतावद् उक्त्वा भावध्वनिविचारः कृतः । वस्तुतः भावध्वनेः विशालसाम्राज्यं वर्तते । सर्वेषां रसानामपि उत्पत्तरपि भावादेव भवति । अतः भरतमुनिना अपि प्रतिपादितं यत्– ‘‘किं रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरुताहो भावेभ्यो रसानामिति ? केषाञ्चिन्मते परस्परसम्बन्धादेषामभिनिर्वृत्तिरिति । तन्न । कस्मात्, दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्वृत्तिर्न तु रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरिति’’[10] । सर्वेषां प्राचीनाचार्याणां मतेन मुनि-गुरु-नृप-पुत्रादिविषया रतिः व्यभिचारिभावरूपेणाङ्गी क्रियते । परन्तु सा एव रतिः यदा कान्ताविषया भवति, तदा रत्याख्यः स्थायिभावो भवतीति मम्मटभट्टप्रमुखानां मतेन स्थिरीक्रियते ।
ततः परम् आचार्य: पण्डितराज: जगन्नाथ: स्वरसगङ्गाधरे एतस्मिन् विषये किञ्चिदधिकम् आलोचयति । तन्मतेन व्यभिचारिभावा: चतुस्त्रिंशद्भवन्ति[11] । भरत-मम्मटविश्वनाथादिभिः स्वीकृतेभ्यो भावेभ्यः स: अधिकमेकं भावं स्वीकरोति, स च गुरु-राज-पुत्रादिविषया रति: इति । भावप्रसङ्गे स: आदौ पूर्वपक्षमुत्थाप्य वदति, अथ किं नाम भावत्वम् ? यदि पूर्वपक्षे उच्यते, विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसव्यञ्जकत्वं भावत्वम् इति, तर्हि जगन्नाथ: अत्र असहमत: सन् वदति, इदं लक्षणं रसकाव्यवाक्ये अतिव्याप्नोति, यत: रसकाव्यस्य वाक्यानि विभावानुभावेभ्य: भिन्नानि भवन्ति, परन्तु तानि रसव्यञ्जकानि । अत: रसकाव्यवाक्यमपि भवान्तर्गतं भवेत् । अत्र सरलभावेन वक्तुं शक्यते यत् यदि कश्चिद् भावस्य लक्षणप्रसङ्गे वदेद् यद् विभावानुभावेभ्य: भिन्नं सद् रसस्य व्यञ्जकं तद् भाव:[12] इति । आस्मिन् लक्षणे जगन्नाथ: अरुचिं दर्शयन् वदति ’नि:शेषच्युतचन्दनम्ठ शून्यं वासगृहम्, य: कौमारहर:, इत्यादिरसकाव्यवाक्येषु लक्षणमिदम् अतिव्याप्नोति, यतोहि एतानि रसकाव्यवाक्यानि विभावानुभावतो भिन्नानि सन्ति रसव्यञ्जकानि भवन्ति च । रसव्यञ्जकवाक्येषु रस: स्वीक्रियते न भाव:, यदि एतन्न स्वीक्रियते तर्हि रसपक्षपातिनी अलङ्कारसरणि: उच्छिन्ना स्यात् । अत: विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसव्यञ्जकत्वमिति भावलक्षणं नोपपन्नम्[13] । पुन: यदि वादी वदेत् अर्थस्तावद्रसस्य व्यञ्जक:, रसकाव्यवाक्ये शब्दा: सन्ति । वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षाऽऽसत्तियुक्त: पदोच्चय:, इति लक्षणात् पदोच्चय: वाक्यं स्यात् । पदोच्चयेन शब्दा इत्यवधार्यते । रसस्य व्यञ्जकस्त्वर्थ: न शब्द:। अत: शब्दप्राधान्ये वाक्ये कथं रसव्यञ्जकता स्यात् ? अत: रसकाव्यवाक्ये भावलक्षणं कथमतिव्याप्नोति ? एतस्योत्तरे जगन्नाथ: वदति, भवतु नाम अर्थ: रसस्य व्यञ्जक:, परन्तु अर्थद्वारा शब्द: अपि व्यञ्जक: भवति। एतत् प्रकाशयितुं जगन्नाथ: लिखति ’अर्थद्वारा शब्दस्यापि व्यञ्जकत्वात् । एतेन पूर्ववत् रसकाव्यवाक्ये संठटितं भावलक्षणं दूषितम्। अत्र यदि वादी पुन: वदेत् ’साक्षादर्थ: रसस्य व्यञ्जक:, परन्तु यत्रार्थद्वारा (रसव्यञ्जकशब्दे) शब्दस्य व्यञ्जकत्वं स्वीक्रियते तत्र तस्य शब्दस्य द्वारान्तर (अर्थद्वारा) व्यञ्जकत्वात् अपि च साक्षात् व्यञ्जकत्वाभावात् रसव्यञ्जकत्वम् अस्माभि: न स्वीक्रियते, अत: रसकाव्यवाक्ये सठटितं भावलक्षणं नातिव्याप्नोति, एतस्य उत्तरे जगन्नाथ: पुन: वदति, एवं न वक्तव्यम् । द्वारान्तरव्यञ्जकत्वम् अवश्यं स्वीकर्तव्यम्, यतो हि भावस्यापि पुन: पुन: भावनाद्द्वारा रसव्यञ्जकत्वमस्ति। अपि च विभावानुभावभिन्नत्वे सति शब्दभिन्नत्वे सति रसव्यञ्जकत्वं भाव इति उच्यते चेत् तर्हि एतत् लक्षणं भावनायामपि अतिव्याप्नोति । भावना हि विभावानुभावभिन्ना सती शब्दभिन्ना सती रसव्यञ्जिकास्ति, अत: जगन्नाथेनोक्तं ’द्वारान्तरनिरपेक्षत्वेन व्यञ्जकत्वे विशेषिते त्वसम्भव: प्रसज्येत, अपि च भावस्यापि भावनाद्वारैव व्यञ्जकत्वात् भावनायामतिव्याप्त्यापत्तेश्च ।
पुन: यदि वादी वदेत् विभावानुभावभिन्नत्वे शब्दभिन्नत्वे च सति रसव्यञ्जकत्वं भाव: इति तर्हि जगन्नाथ: वदति प्रधानतया भावाभिव्यक्तिस्थले रसाभिव्यक्तिर्नास्ति । अत: लक्षणमिदमव्याप्तिदोषान्तर्गतम्। यतो हि भावध्वनिस्थले रसव्यक्ति: न स्वीक्रियते, यदि भावध्वनिस्थले रसव्यक्ति: स्वीक्रियते तर्हि तस्य रसस्य प्राधान्यं स्यात् न भावध्वने: । अत: भावध्वने: विलोप: स्यात्[14] । यदि वादी पुन: वदेत् भावस्य प्राधान्यात्तत्र भावध्वनिरस्तु रसस्तु व्यज्यमानोऽपि चमत्कारविरहात् न ध्वनिपदं व्रजेत्, तर्हि जगन्नाथ: वदति चमत्काररहितस्य रसस्याभिव्यक्ति: क्वापि नास्ति । यत्र रसाभिव्यक्तिस्तत्र तस्य चमत्काराधिक्यात् ध्वनित्वमेव, अत: भावध्वनिस्थलेऽपि रसस्य विद्यमानस्य चमत्कारित्वात् प्राधान्यात् ध्वनित्वं स्यात् न भावस्य । अत: भावध्वनिस्थले रसव्यञ्जकत्वमिति विशेषणमयथार्थम् । रसे धर्मिग्राहकत्वात् (आनन्दांशस्य विद्यमानात्) चमत्कारित्वं सर्वैरनुभूयते[15] । अत: परं जगन्नाथ: वादिमतं समूलमुत्पाटयितुं वदति, यदि प्रधानतया ध्वन्यमानभावस्थले रसाभिव्यञ्जकत्वं स्वीक्रियते तर्हि देश-काल-वयोऽवस्थादिपद्यवाक्यार्थे अतिव्याप्ति: स्यात् । यतो हि एतत् सर्वं विभावानुभावभिन्नं भवति, अपि च रसव्यञ्जकं भवति, परन्तु न केनाप्यालङ्कारिकेण देश-कालवयोऽवस्थावर्णनपद्यं भावस्थलत्वेन स्वीक्रियते ।
यदि वादी पुन: वदति, रसाभिव्यञ्जकचर्वणाविषयचित्तवृत्ति: भाव: अस्तु, तर्हि जगन्नाथ: एतदपि न स्वीकरोति । अत्र तात्पर्यं यत् रसाभिव्यञ्जिका चित्तवृत्ति: भाव इति, या चित्तवृत्ति: चर्वणा (आस्वाद) विषयीभूतास्ति। एतेन रसाभिव्यञ्जिकाया: चित्तवृत्ते: विशेषणत्वेन चर्वणाविषया इति यदुक्तं तत् भावचर्वणात: पृथक् करणाय । यतो हि चर्वणा चर्वणाया: विषय: न भवति। किञ्च यदि भावस्य लक्षणमिदमुपर्य्युक्तं भवत्वित्युच्यते, तर्हि वक्ष्यमाणपद्ये लक्षणमिदमतिव्याप्नोति, तथा हि-

’कालागुरुद्रवं सा हालाहलवद् विजानाति नितराम् ।
अपि नीलोत्पलमालां बाला व्यालावलिं किलामनुतेठ ।।[16] इति ।

अस्मिन् पद्ये कस्याश्चिद् विरहिण्या: अवस्था वर्ण्यते। विरहिणी विरहपीडया कालागुरुद्रवणं विषमिव मनुते, अपि च विरहशमनाय हृदि न्यस्तां नीलोत्पलमालां कृष्णसर्पावलिमिव कलयति। अत्र पद्ये शुद्ध: विप्रलम्भशृङ्गार: प्रधानतया ध्वन्यते । यदि रसाभिव्यञ्जिका चित्तवृत्ति: भाव इति लक्षणं स्वीक्रियते तर्हि उक्तकालागुर. इत्यादिपद्ये कालागुरुद्रवादौ विरहिण्या: यद्विषत्वादिचिन्तनं तत् विप्रलम्भस्य अनुभावत्वेन चित्तवृत्तित्वेन रसाभिव्यञ्जकचर्वणाविषयत्वेन च कल्पयितुं शक्यते । अपि च निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनु विन्दति खेदमधीरम्,व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् इत्यादि-श्रीजयदेवस्य श्रीगीतगोविन्दपद्ये मलयसमीरणे श्रीराधाया: गरलत्वकल्पनमपि विप्रलम्भस्यानुभाव:। एतदपि तस्या: चित्तवृत्तिविषयत्वेन रसाभिव्यञ्जकचर्वणाविषयत्वेन च गृह्यते। अत: अत्रापि विप्रलम्भशृङ्गार एव न भाव:। एवमपि-

आलोक्य स्मरसङ्गरे विलुलितां नीवीं श्लथं मूर्धजं
वक्षोजं नखचिह्नितं बहुतरं यत्रापि दष्टाधरम् ।
नेत्रान्तंच गताञ्जनं पदयुगं लाक्षाच्युतं सर्वथा
प्रत्यूषे नवनीतकल्पललना याता पुन: कामिनी’’॥ [17]

इत्यादौ आचार्यसूर्यमणिरथेन प्रणीते शृङ्गेरीशतकीयपद्ये पूर्वरात्रौ नायकेन सह कृता प्रात: तत् तत् चिह्नदर्शनेन स्मृता सती रतिक्रीडा चित्तवृत्तिविषयत्वं भजति । एतस्यापि रसाभिव्यञ्जकचर्वणाविषयत्वेन ग्रहणात् अत्र रसोत्पत्ति: न भावोत्पत्तिर्भवति। यदि भवता स्वीकृतं भावलक्षणं स्वीक्रियते तर्हि एतादृशानि रसस्थलानि सर्वाणि

भावान्तर्गतानि स्यु:, येन महती रसपरंपरा क्षुन्ना स्यात्। अत: भावस्य एतादृशं लक्षणं न युक्तियुक्तम्। अत:परं यदि कश्चिद् वदेत् भावलक्षणमखण्डमस्तु, यस्य लक्षणं कर्तुं न शक्यते तद् अखण्डम्, परन्तु जगन्नाथ: अत्र असहमत: सन् वदति, एतदपि न, तत्त्वे मानाभावात्, अर्थात् अस्माभि: भावस्य लक्षणं कृतमस्ति, अत: भाव: अखण्ड: इति न वक्तव्यम्। तर्हि भावस्य किं लक्षणमिति प्रश्ने जगन्नाथ: वदति-

विभावादिव्यज्यमान-हर्षाद्यन्यतमत्वं तत्त्वम् [18] इति।

अर्थात् विभावानुभावाभ्यां व्यज्यमान: हर्षादिभाव: भावध्वनिरिति, भावध्वनिस्थले केवलं विभाव: अनुभावश्च व्यञ्जकौ, न तु अन्यस्य व्यभिचारिभावस्यावश्यकता अस्ति। यदि भावध्वनिस्थले अन्यस्य व्यभिचारिण: व्यञ्जकत्वमिष्यते तर्हि प्रकृतध्वन्यमानभावापेक्षया तस्य प्राधान्यं स्यात्। वस्तुत: प्रकरणादिवशात् भावध्वनिस्थले नान्तरीयकतया यदि अन्यस्य भावस्याङ्गरूपेण प्रतीतिरस्ति तर्हि तत् न वार्यत। यथा गर्वादौ अमर्षस्य, अमर्षादौ वा गर्वस्य। सामाजिकगत: हर्षादिभाव: स्थायिभावन्यायेन ध्वन्यते, अर्थात् अनुकूलविभावादिद्वारा यथा वासनारूपेण विद्यमान: स्थायी रसरूपेण व्यक्त: भवति तथा विभावानुभावद्वारा सामाजिकहृदये विद्यमान: हर्षादिभाव: स्थिरतया व्यक्त: भवतीति केचिद् वदन्ति। अपरे केचित् रसन्यायेन तस्याभिव्यक्ति: भवतीति वदन्ति, यथा विभावदियोगेन भग्नावरणा चित् एव रसतयानुभूयते तथा आवरणमुक्त: चिद्विषय: हर्षादि: अनुकूलविभावादिभि: व्यज्यते। अपरे व्यङ्ग्ययान्तरन्यायेन भाव: व्यज्यते इति वदन्ति, अर्थात् वाच्यार्थबोधानन्तरं यथा वक्तृ-बोद्धव्यादिद्वारा वस्तु-अलङ्कारव्यङ्गयं संलक्ष्यामतया ज्ञायते तथा हर्षादिभावध्वनि: संलक्ष्यामव्यङ्ग्यतया अभिव्यज्यते न तु असंलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपेणेति।
अनेन प्रकारेण भरतमुनेः आरभ्य पण्डितराजजगन्नाथपर्यन्तं विविधैरालङ्कारिकाचार्यैः पारम्परिकतया सिद्धान्तितः भावध्वनिः सारसंक्षेपतया प्रतिपादितः। तथापि सर्वेषामाचार्याणां मध्ये विशेषतः पण्डितराजजगन्नाथस्य मतानुसारेण भावध्वनिविषये विद्यमानः सिद्धान्तः नितरां प्रणीधानयोग्यः इति दिक्।

सन्दर्भाः

1. काव्यमीमांसा – पृ. 13
2. नाट्यशास्त्रम्- अध्याय- 6. पृ. 108
3. नाट्यशास्त्रम् – तत्रैव
4. नाट्यशास्त्रम् - 7/3
5. नाट्यशास्त्रम् – अध्याय- 7 पृ. 123
6. नाट्यशास्त्रम् - 7/4
7. नाट्यशास्त्रम् - 7/5
8. काव्यप्रकाशः - 4/35
9. काव्यप्रकाशः - 4/31-34
10. नाट्यशास्त्रम् – अध्याय – 6 पृ. 109
11. रसगङ्गाधरः – प्रथमाध्यायः पृ. 297
12. रसगङ्गाधरः – प्रथमाध्यायः पृ. 289
13. रसगङ्गाधरः – प्रथमाध्यायः तत्रैव।
14. रसगङ्गाधरः – प्रथमाध्यायः पृ. 290
15. रसगङ्गाधरः – प्रथमाध्यायः तत्रैव।
16. रसगङ्गाधरः – प्रथमाध्यायः पृ. 292
17. शृङ्गेरीशतकम्
18. रसगङ्गाधरः – प्रथमाध्यायः पृ. 293